

Ks. MARIUSZ ROSIK
Wrocław

Zasadnicze wątki apokaliptyczne apokryfów Starego Testamentu

Rozwijająca się ze szczególną intensywnością od II w. przed Chr. apokaliptyka żydowska znalazła swe odbicie w pomnikach literackich swojego czasu. Są nimi zarówno księgi biblijne, jak i pisma apokryficzne¹. Warto postawić sobie pytanie, jaki obraz przekonań dotyczących czasów ostatecznych wyłania się z literatury apokryficznej i na ile jest on zbliżony z tradycją utrwaloną na kartach Biblii Hebrajskiej.

1. Prezentacja apokryficznej literatury apokaliptycznej

Do apokryfów Starego Testamentu², które obszernie poruszają kwestie apokaliptyczne zaliczyć należy: *1 Księga Henocha*, zwana inaczej *Księgą*

¹ S. MĘDALA, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, w: Z.J. KAPERA, S. MĘDALA (red.), *Biblioteka Zwojów. Tło Nowego Testamentu 1*, Kraków 1994, s. 5.

² Literatura apokaliptyczna powstawała w Izraelu od II w. przed Chr. do II w. po Chr. Do tych pism M. MC NAMARA zalicza także Apokalipsę Janową; *I Targum e il Nuovo Testamento. Le parafrasi aramaiche della bibbia ebraica e il loro apporto per una migliore comprensione del nuovo testamento* (Studi Biblici), Bologna 1978, s. 7; zob. też: J.H. CHARLESWORTH, *Jesus, Early Jewish Literature, and Archeology*, w: TENZE, (red.), *Jesus' Jewishness. Exploring the Place of Jesus within Early Judaism*, New York 1991, s. 179–183.

Henocha Etiopską (HenEt), *Księga Jubileuszów* (Jub), *4 Księga Ezdrasza* (4 Ezd) i *Apokalipsa syryjska Barucha* (ApBasyr)³.

HenEt w pięciu częściach⁴ przedstawia zarys czasów ostatecznych. Rozpoczynając od narracji bazującej na Rdz 6,1-4, o związkach synów Bożych (tu: aniołów) z córkami ludzkimi, poprzez zapowiedzi sądu nad grzesznikami i przyjscia Mesjasza, rozważania dotyczące kalendarza słonecznego i opis dwu wizji Henocha, autor dochodzi do przepowiedni błogosławieństwa dla sprawiedliwych i kary dla bezbożnych. Najstarsze zręby księgi sięgają V w. przed Chr., zaś najmłodsza jej część (rozdz. 37-71) została prawdopodobnie skomponowana pod koniec I w. po Chr.

Księga Jubileuszów powstała w Jerozolimie, najprawdopodobniej między 167 a 140 r. przed Chr.⁵ Treść księgi, która jest właściwie parafrazą Rdz, dotyczy objawienia udzielonego Mojżeszowi na górze Synaj⁶. Wiele motywów w niej zawartych zaczerpniętych zostało z powstałych wcześniej partii HenEt. Autor rozpoczyna narrację opisem stworzenia, wspomina o Henochu, jako pierwszym człowieku posiadającym umiejętność pisania, opowiada historię Noego, po którego śmierci świat zalać miała fala idolatrii, a wieńczy swe dzieło relacją z narazonego na zakusy Mastemy Mojżesza.

³ J.H. CHARLESWORTH, *Gesù nel giudaismo del suo tempo alla luce delle più recenti scoperte*, tł. D. Tomasetto, Torino 1998², s. 49. Zdaniem autora, istotą myśli apokaliptycznej jest „przeniesienie”: jednostka przemieszcza się za pomocą wizji lub audycji z jednego miejsca na drugie, z terenów pogańskich do kraju, w którym sprawuje się właściwy kult. Przemieszczenie to może mieć również charakter czasowy; *tamże* s. 56.

⁴ Są to kolejno poprzedzone wstępem (rozdz. 1-5): I. *Księga Czuwających* (rozdz. 6-36); II. *Księga Przypowieści* (rozdz. 37-71); III. *Księga Astronomiczna* (rozdz. 72-82); IV. *Księga Snów* (rozdz. 83-90); V. *List Henocha* (rozdz. 91-104). Sama nazwa księgi pochodzi od imienia jej głównego bohatera, gdyż rękopisy nie podają jej autorstwa; *Apokryfy Starego Testamentu*, R. RUBINKIEWICZ (oprac. i wstępy), Warszawa 2000², s. 141.

⁵ Należy przyjąć taką datację, gdyż „akcje wojskowe przeciw Edomitom, Amorytom i Filistynom odpowiadają karnym ekspedycjom prowadzonym przez Judę Machabeusza w latach 163-161 przed Chr. Najstarszy fragment *Księgi Jubileuszów*, 46, 6-11, znaleziony w Qumran, pochodzi z 100 r. przed Chr.; odzwierciedla konflikty pomiędzy Seleucydami a Ptolemeuszami, w II w. przed Chr.; *Apokryfy Starego Testamentu*, s. 260.

⁶ *Through this story, divided into fifty „jubilees” of forty-nine years, the writer wished to encourage those Jews who observed the Law, and to stigmatize those who allowed themselves to be corrupted by Hellenistic ways*; C. DIMIER, *The Old Testament Apocrypha*, New York 1964, s. 20.

Około 100 r. po Chr. powstała *4 Księga Ezdrasza*, która przedstawia siedem wizji udzielonych Salatielowi (Ezdraszowi). Wizje te poruszają kolejno następujące tematy: cierpienie Izraela w świecie, który zbliża się ku końcowi (3,1–5,19), los narodu wybranego i znaki zapowiadające koniec świata (5,21–6,34), opis sądu ostatecznego (6,35–9,25), żałoba kobiety symbolizującej niebieski Syjon, opłakującej swego syna (10,25–59), przyszła historia świata (11,1–12,39), przyście Mesjasza i znaki mu towarzyszące (13,1–58), spisane 94 ksiąg świętych (14,1–48).

Apokalipsa syryjska Barucha powstała w pierwszych dziesięcioleciach II w. po Chr. Autor znał przypuszczalnie 4 Ezd. Dzieło jest już cytowane w *Liście Barnaby*, powstałym w 117 lub 132 r. po Chr. Treść księgi skupia się na zburzeniu Jerozolimy, które wcześniej zostaje zapowiedziane przez Bożych posłańców–aniołów, Baruchowi. Bóg objawia mu także los sprawiedliwych i grzeszników, zapowiadając karę narodom pogańskim i odbudowę Syjonu.

Z punktu widzenia apokaliptyki ważne są również wątki poruszane w *Psalmach Salomona* (PsSal) i *Wyroczniach Sybilli* (OrSib). PsSal powstały przypuszczalnie w połowie I w. przed Chr. Jest to osiemnaście utworów, które dotyczą: świętości Jerozolimy, wychwalają Boże miłosierdzie, sławią życie ludzi sprawiedliwych i zapowiadają karę dla grzeszników. Dwa ostatnie psalmy należą do mesjańskich. W przypadku OrSib, każdą z ksiąg należy datować oddzielnie. Najstarsza powstała przypuszczalnie w I w. przed Chr. Spośród czteremastu ksiąg najważniejsza jest księga trzecia, opisująca mający nastąpić sąd Boży i kary, które dotkną poszczególne części świata.

W środowisku judaizmu powstały również inne apokalipsy: *Męczeństwo Izajasza*, *Życie Adama i Ewy* (znane również jako *Pokuta Adama*), *Wniebowzięcie Mojżesza*, *Apokalipsa Abrahama* (ApAbr) i *Testament Abrahama* (TestAbr). Odwołanie się do tych dzieł może dać pełniejszy obraz przekonań Żydów co do kwestii zbawienia, eschatologii, życia pośmiertnego, retribucji czy mesjanizmu. Kwestię losu poszczególnych pokoleń izraelskich poruszają *Testamenty Dwunastu Patriarchów* (Test XII), których konstrukcja jest nader logiczna: biografia patriarchy, napomnienia i zachęty, zapowiedź przyszłości pokolenia. Apokryf pochodzi najprawdopodobniej z II w. po Chr., a jego autorem jest Żyd z diaspory. Księga została później ponownie przepara-

cowana ręką pisarza chrześcijańskiego, związanego ze szkołą Jana apostoła⁷.

Pismo zatytułowane *Męczeństwo Izajasza*⁸ jest pochodzenia żydowskiego i powstało w swym zasadniczym zřebie (rozdz. 1–5) przed końcem I w. po Chr. Z czasem, około III w., do opisu męczeństwa dołączono wizję Izajasza (rozdz. 6–11), a później uzupełniono je o kolejne dodatki⁹. Zasadnicza myśl teologiczna zawarta jest w samym tytule dzieła, które podkreśla ideę cierpienia ze względu na głoszoną prawdę. Pismo rozwija także wątek życia pozagrobowego.

Vita Adae et Evae bardziej znane jest jako *Pokuta Adama* (w oparciu o tekst ormiański), choć tekst grecki nosi zaskakujący tytuł *Apokalipsy Mojżesza*. Księga opowiada o losach pierwszych ludzi wypędzonych z raju, którzy postanowili pokutować, stojąc zanurzeni w rzekach: Ewa przez 37 dni w Tygrysie, Adam przez 40 dni w Jordanie. Autor opisuje narodziny Kaina, Abla, Seta, a także chorobę i śmierć pierwszych rodziców. Z zagadnień teologicznych zwraca uwagę akcentowanie idei życia pozagrobowego, sądu ostatecznego i zmartwychwstania. Choć pierwsi stworzeni przez Boga ludzie upadli, mają jednak szansę na pokutę i życie wieczne¹⁰.

Wniebowzięcie Mojżesza, pismo powstałe w I w. po Chr., wskazuje na autorstwo radykalnego w poglądach faryzeusza, który przedstawiając testament Mojżesza, opisuje historię Izraelitów od Jozuego do śmierci Heroda. Księga kończy się apoteozą narodu żydowskiego, dla którego cały świat został stworzony i który po przecierpieniu kary za swoje winy, obejmie rządy nad wszystkimi narodami¹¹.

⁷ W piśmie tym daje się zauważyć nie tylko ślady języka Septuaginty (zwłaszcza Psalmów i literatury mądrościowej), ale także wpływy szkół stoików i cyników; M. DE JONGE, *The so-called Pseudoepigrapha of the Old Testament and Early Christianity*, w: P. BORGES, S. GIVERSEN (red.), *The New Testament and Hellenistic Judaism*, Peabody 1997, s. 70; CHARLESWORTH, *Gesù nel giudaismo del suo tempo alla luce delle più recenti scoperte*, s. 50.

⁸ Niekiedy w literaturze religioznawczej i biblijnej, lub w wydaniach krytycznych apokryfów Starego Testamentu spotyka się tytuł *Męczeństwo i wniebowzięcie Izajasza*.

⁹ Chodzi o tzw. *Testament Ezechiasza* (rozdz. 3,13–4,22), powstały około 100 r. po Chr. Całość dzieła przybrała ostateczny kształt na początku IV w.

¹⁰ *Apokryfy Starego Testamentu*, s. 27–28; DIMIER, *dz. cyt.*, s. 22.

¹¹ DIMIER, *dz. cyt.*, s. 22.

Apokalipsa Abrahama, również datowana na I w. po Chr.¹², opowiada historię nawrócenia patriarchy. Akcentując motyw wybrania Abrahama a następnie całego narodu izraelskiego przez Boga Jahwe, autor (być może należący do esseńczyków) rozwija go w perspektywie angelologii. Zadaniem anioła Bożego jest ochrona i umacnianie Abrahama (10,3), w czym przeszkadza mu Azazel, władca upadłych aniołów (13,6). Sąd ostateczny, który nastąpi po dwunastu okresach wieku bezbożności (29,2), poprzedzony zostanie odkupieniem sprawiedliwych. Księga zapowiada także odbudowę świątyni (29, 17-18)¹³, co wskazuje na jej powstanie po 70 r. po Chr.

Około setnego roku po Chr. powstała inna księga apokryficzna, również związana z postacią Abrahama. *Testament Abrahama* opowiada o okolicznościach śmierci patriarchy. Przed odejściem z tego świata Bóg wysłuchał jego prośby, by mógł zwiedzić niebo i ziemię. W podróży przewodzi mu archanioł Michał. Abraham, wzburzony czynami grzeszników, prosi Boga o ich ukaranie. Ziemia rzeczywiście się rozstępuje pochłaniając niesprawiedliwych, jednak Bóg przerywa podróż Abrahama, gdy dostrzega, że patriarcha nie ma miłosierdzia dla grzeszników. Przy pierwszej prowadzącej do nieba bramie znajdują się dwie drogi: wąska, po której kroczą sprawiedliwi i szeroka, po której chodzą bezbożni. Zasadniczą ideą teologiczną księgi jest uniwersalizm zbawienia.

Odniesienia do tych pism posłużą w niniejszej prezentacji zobrazowaniu obecnych w judaizmie koncepcji apokaliptycznych i praktyk z nimi związanych.

2. Główne wątki apokaliptyczne literatury apokryficznej

Apokaliptyczne przekonania Izraelitów na przełomie er można ująć w kilka zasadniczych tematów: próba i ostateczne kataklizmy, przybycie Eliasza —

¹² *Apokalipsa Abrahama* zachowała się jedynie w przekładzie słowiańskim, ale jej wczesny rdzeń żydowski datowany jest na koniec pierwszego stulecia po Chr.; J.H. CHARLESWORTH, *Pseudoepigrafy*, w: P.J. ACHTEMEIER (red.), *Encyklopedia Biblijna*, Warszawa 1999, s. 1028.

¹³ „Wówczas pozostawieni zostaną z twojego pokolenia ludzie sprawiedliwi, których liczbę ja znam, którzy podążają w chwale mojego imienia na miejsce, które im zostało przygotowane, które widziałeś opustoszałe na obrazie. Będą żyć dzięki przepisanyim ofiarom i darom prawdziwej sprawiedliwości w sprawiedliwym wieku” (ApAbr 29,17-18); zob. *Apokryfy Starego Testamentu*, s. 455.

poprzednika Mesjasza, pojawienie się samego Mesjasza, ostatnie ataki sił szatańskich i ich destrukcja, odnowienie Jerozolimy, zgromadzenie rozproszonych z Izraela, ustanowienie chwalebego królestwa, odnowa świata, powszechne zmartwychwstanie i sąd ostateczny. Wszystkie one znajdują swe zakotwiczenie na kartach Biblii, a rozwijane są w literaturze apokryficznej.

2.1. Powszechny kataklizm

Zapowiedź kataklizmów poprzedzających pojawienie się Mesjasza bazuje na starotestamentowym przekonaniu, że droga do szczęścia prowadzi przez cierpienie (Oz 13,13; Dn 12,1). Rabini ukuli nawet teorię o „bolesciach Mesjasza” (Oz 13,13). Związane są one ze znakami, które pojawić się mają na niebie (OrSib 3,795-807; 4 Ezd 5,1-13; 6,18-28). Na ziemi zapanuje głód, będą pożary i trzęsienia ziemi (4 Ezd 6,24; 9,1-12; 13,29-31).

Autor *Czwartej Księgi Ezdrasza* zapowiada:

W owym czasie przyjaciele będą zwalczali nieprzyjaciół jak wrogów, ziemia zdrzży ze strachu i zdrzżę ci, którzy na niej mieszkają, źródła ustaną i nie popłynię w nich woda przez trzy godziny (6,24).

W innym miejscu rysuje wizję jeszcze bardziej przerażającą:

Krew będzie kapać z drzewa, kamień wołać będzie; wzburzą się narody i gwiazdy się pozamieniają (...). Morze Sodomskie wyrzuci ryby i w nocy wyda głos, którego nikt nie rozumie; wszyscy zaś jego głos posłyszają. Na wielu miejscach otworzą się przepaści i ogień gęsto będzie spadać, a dzikie zwierzęta opuszczą swe legowiska (5,5-8).

Kataklizm obejmujący całą zamieszkałą ziemię wydaje się jednym z najbardziej istotnych elementów apokaliptyki żydowskiej. Temat ten obecny jest tak w literaturze apokaliptycznej, jak i w przepowiadaniu ustnym. Ocalenia mogą oczekiwać jedynie wybrani, wierni Prawu i przymierzu. Poplecznicy zła zostaną wyniszczeni.

2.2. Pojawienie się Mesjasza poprzedzone przyjściem Eliasza

W przekonaniach Izraelitów, pojawienie się Mesjasza poprzedzi powtórne przyjście Eliasza, zgodnie z zapowiedzią w Ml 3,23-24. Zadaniem Eliasza będzie zaprowadzenie pokoju na ziemi. Pojawia się także przekonanie, że Eliasza namaści olejkiem Mesjasza i że dzięki niemu zmartwychwstaną umarli. Dopiero po tych wydarzeniach przygotowawczych nastąpi pojawienie się Mesjasza.

Zgodnie z przekonaniem autora *Księgi Henocha*, Mesjasz jest postacią preegzystującą w niebie, obdarzoną majestatem i władzą nad wszelkimi stworzeniami. Według tej księgi (9,16-38) Mesjasz przybędzie po dniu sądu ostatecznego; inne pisma mówią o jego przybyciu przed sądem (OrSib 3,652-656; PsSal 17,24.26.27.31.38.39.41). Pisma judaistyczne określają go wprost terminem „Mesjasz” (HenEt 48,18; 52,4; ApBasyr 29,3; 30,1; 39,7; 40,1; 70,9; 72,2), „Syn Człowieczy” (HenEt 46,1-6; 48,2-7; 62,5-9.14; 63,11; 69,26-29; 70,1; 71,17)¹⁴ lub „Syn Boży” (HenEt 105,2; 4 Ezd 7,28-29; 13,32.37.52), potwierdzając jego Dawidowe pochodzenie (PsSal 17,5.23; 4 Ezd 12,32). Bez względu na to, czy mowa o Mesjaszu królewskim, czy też o postaci kapłana (jak np. w Qumran), zawsze chodzi o człowieka; nawet określenie „Syn Boży” nie sugeruje chrześcijańskiego rozumienia tego tytułu. W okresie nasilenia rozwoju apokaliptyki, figura mesjańska zaczęła być pojmowana jako postać ludzka, ale obdarzona przez Boga niezwykłymi darami, wśród których pojawiła się nawet wolność od grzechu (PsSal 17,23.35.41.46.47; OrSib 3,49; 4 Ezd 12,32). Autor 4 Ezd przypisuje Mesjaszowi preegzystencję: *Hic est unctus, quem reservavit Altissimum in finem* (12,32) oraz *Ipse est, quem conservat Altissimus multis temporibus* (12,26)¹⁵.

W judaizmie pojawiały się różne kalkulacje co do czasu przyjścia Mesjasza. Zazwyczaj bazowały one na opisie stworzenia świata w przeciągu sześciu dni i na przekonaniu wyływającym z lektury Biblii, iż dla Boga tysiąc lat jest jak jeden dzień¹⁶. Pewna koncepcja głosiła, że historia ludzkości dzieli się na trzy okresy: dwa tysiące lat bez Tory, dwa tysiące lat wypełniania Prawa i dwa tysiące lat ery mesjańskiej. Ta ostatnia się opóźnia, gdyż na ziemi wciąż plenią się nieprawości¹⁷.

Dwa przeświadczenia, co do pojawienia się Mesjasza, a mianowicie, że jego nadejście będzie zupełnie niespodziewane oraz że narodzi się w Betle-

¹⁴ Dla podkreślenia, że Mesjasz jest narzędziem Boga w historii zbawienia, jest On również nazywany „Wybranym”: HenEt 39,6; 40,5; 45,3-5; 49,2-4; 51,3.5; 52,6-9; 53,6; 54,4; 61,5.8-10; 62,1.

¹⁵ Według 4 Ezdr 13,52 preegzystencja Mesjasza opisywana jest w kategoriach „ukrycia w Bogu”: *Sicut non potest hoc vel scrutinare vel scire quis, quid sit in profundo maris, sic non poterit quisquam super terram videre filium meum, vel eos qui cum eo sunt, nisi in tempore diei.*

¹⁶ Stąd w HenSłow przekonanie, że świat trwać będzie siedem tysięcy lat (32,2-33,2).

¹⁷ Szerzej na ten temat wypowiada się fragment Talmudu w wersji babilońskiej Sanh 97,1.

jem jako dziecko, dawały się pogodzić w przyjęciu myśli, że po swych narodzinach Mesjasz przez pewien czas prowadzić będzie życie ukryte, a potem niespodziewanie objawi się w Izraelu. Po Jego nadejściu moce bezbożności zaatakują po raz ostatni (Dn 11; Ps 2; oraz OrSib 3,663; 4 Ezd 13,33; HenEt 90,16), zostaną jednak pokonane, gdyż walce przewodził będzie sam Bóg (WnbMż 10; HenEt 90,18-27.37; OrSib 3,652; PsSal 17,27.39; ApBasyr 39, 7-40,2; 70,9; 72,2-6; 4 Ezd 12,32-33; 13,27-28.35-38). Potęgi zła utożsamiane są z narodami pogańskimi bądź ze złymi duchami. W judaistycznej koncepcji świata obydwie te rzeczywistości są zresztą nierozdzielne. Dokona się nad nimi sąd, który przeprowadzi Mesjasz¹⁸.

Evangelie poświadczają, że w judaizmie czasów Jezusa oczekiwania mesjańskie przybierały na sile. Działo się to zwłaszcza wtedy, gdy jarzmo rzymskie zacieśniając się, coraz bardziej zaczęło ciążyć nad narodem wybranym. Przekonanie, że to Bóg wyznacza przyjsie króla z pokolenia Dawida znalazło swe przekonanie w *Psalmach Salomona*: „Wejrzyj, o Panie, i wzbudź im króla, syna Dawidowego na czas, który wyznaczyłeś, o Boże, aby twój sługa panował nad Izraelem” (17,21). Nie wszystkie frakcje judaizmu dzieliły te same wyobrażenia mesjańskie i nie wszystkie oczekiwały go z takim samym natężeniem, jednak tęsknota za Mesjaszem była równoznaczna z oczekiwaniem nastania sprawiedliwego królestwa Jahwe:

Niech Bóg oczyści Izraela na dzień błogosławieństwa i miłosierdzia,
na dzień wyznaczony dla wprowadzenia Jego Pomazańca.
Szczęśliwi, którzy żyć będą w owych dniach,
którzy zobaczą dobrodziejstwa Pana dla przyszłego pokolenia
pod karcącym berłem Mesjasza Pana w bojaźni Bożej,
w mądrości Ducha, sprawiedliwości i mocy (PsSal 18,5-7).

Autor *Psalmów Salomona* zapewnia, że sam Bóg jest królem nad Izraelem (17,1) i że dom Dawidowy nigdy nie upadnie (17,5). Właśnie z niego wyjdzie Mesjasz, który sprawował będzie rządy w imieniu Boga; on zgromadzi święty lud Izraela, osądzi jego pokolenia, osadzi je na ich ziemi i żaden poganin nie będzie mógł wśród nich zamieszkać (17,28-31). Namaszczony

¹⁸ Według tych opisów Pan duchów posadzi swego Mesjasza na tronie swej chwały, a ten słowem ust swoich zniszczy wszystkich przeciwników; królowie i władcy tej ziemi zostaną porażeni strachem, dlatego też uwielbią Boga prawdziwego i błagać będą o Jego miłosierdzie. Pan odrzuci ich od swego oblicza, a ci okryją się hańbą i zostaną wydani aniołom zemsty (HenEt 49,3-4; 51,3; 55,4; 61,8-10).

Pana uderzy ziemię słowem ust swoich (17,36-39) i pobłogostawi swój lud mądrością; wszystkich poprowadzi w świętości i wytepi wszelką pychę (17, 47-51). Obraz Mesjasza nakreślony w PsSal ujęty został w kategoriach panowania ziemskiego monarchy. Mający nadzieję Mesjasz nie będzie wojownikiem, lecz mądrym władcą, który oczyści świątynię z pogan i zaprowadzi sprawiedliwość. Jednak jego mesjańskie królestwo opisywane w księdze ma cechy nacjonalistyczne. Scentralizowane jest w Jerozolimie, a przewodzi mu Mesjasz – *Christos*:

On jest sprawiedliwym królem, ustanowionym przez Boga nad nimi,
i nie będzie w tych dniach pośrodku nich nieprawości,
bo wszyscy staną się świętymi, a ich królem — Mesjasz [*Christos*]¹⁹ Pan

(PsSal 17,32).

W kręgach judaizmu ortodoksyjnego, zwłaszcza w środowisku faryzejskim, nie było mowy o dwu postaciach mesjańskich (jak wśród esseńczyków). PsSal wspominają jedynie o „Mesjaszu Pańskim”, który jako idealny król przeprowadzi wolę Bożą wśród ludu izraelskiego i odniesie zwycięstwo na ziemi (PsSal 17; 18).

2.3. Odnowienie Jerozolimy i królestwo mesjańskie

Następstwem obecności Mesjasza na ziemi będzie odnowa Miasta Świętego i ustanowienie królestwa mesjańskiego. Ponieważ królestwo mesjańskie nastanie na ziemi wybranej przez Boga, dlatego konieczna jest odnowa Jerozolimy²⁰. Odnowienie Miasta Świętego wyobrażano sobie w różny sposób: jako oczyszczenie z pogan, którzy je deptają (PsSal 17,25.33); jako jego odbudowę; jako zesłanie przez Boga na ziemię Jerozolimy niebieskiej, która istniała w niebie jednocześnie z jej ziemskim odpowiednikiem (Ez 40–48; Iz 54,11; Ag 2,7-9; Za 2,6-7 oraz ApBasyr 4,2-6; 4 Ezd 10,44-59; HenEt 53,6; 90,28-29).

¹⁹ Termin ten został użyty tu jako techniczny; nie ma waloru tytułu mesjańskiego.

²⁰ P. GRECH (*Le idee fondamentali del Nuovo Testamento. Compendio di Teologia biblica*, t. A. Corticelli, Modena 1970, s. 16) nie jest przekonany co do pojmowania królestwa mesjańskiego w kategoriach ziemskich: *Non è chiaro se i Giudei aspettarono un regno messianico sulla terra o se credessero che il Figlio dell'Uomo, predetto da Daniele, avrebbe portato a compimento gli avvenimenti apocalittici senza un preliminare regno terrestre.*

W okresie powstawania literatury międzytestamentalnej, a więc od pierwszej połowy II stulecia przed Chr., do czasów Jezusa, żydowska koncepcja królestwa Bożego częściowo rozwinęła się na linii kontynuacji Starego Testamentu, częściowo zaś pojawiły się w jej ramach inne nurty²¹. Zostały one zawarte w apokryfach oraz zwojach qumrańskich. Wiele idei wspólnych z tą literaturą zawiera także Księga Daniela, której ostateczna redakcja przypada około 160 r. przed Chr. Koncepcja królestwa Bożego zyskuje tu przede wszystkim rys eschatologiczny, a częściowo także apokaliptyczny²².

Duża sekcja *Wyroczni Sybilli* poświęcona jest królestwu mesjańskiemu (3,652-795). Bóg ma zesać na ziemię króla, który położy kres wszelkim wojnom. Gdy król ów się pojawi, wszyscy władcy pogańscy raz jeszcze powstaną wspólnie przeciw świątyni w Jerozolimie i składać będą bałwochwalcze ofiary w okolicach Miasta Świętego. Bóg jednak potężną ręką przyprawi ich o śmierć, gdyż „zginą od wojny, miecza i ognia” (OrSib 3,663-697). Od tego momentu synowie Boży żyć będą w pokoju, gdyż strzec ich będzie ręka Pana (OrSib 3,698-709). Widząc to, narody pogańskie oddadzą chwałę Bogu Izraela i przyjmą Jego Prawo jako najbardziej sprawiedliwe na ziemi (OrSib 3,710-726).

Pojawieniu się nowej Jerozolimy towarzyszyć będzie zgromadzenie rozproszonych z Izraela (PsSal 11; 4 Ezd 13,39-47)²³. Po zebraniu Izraela nastanie królestwo, w którym rządy sprawować będzie sam Bóg przez swego Mesjasza (OrSib 3,704-706.717.756-759; PsSal 17,1.38.51)²⁴. Przyłgną do

²¹ I.M. ZEITLIN, *Jesus and the Judaism of His Time*, Cambridge 1988, s. 116.

²² Terminy „apokaliptyka” i „eschatologia” nie są tożsame. J.D. CROSSAN (*Historyczny Jezus. Kim był i czego nauczał*, tł. M. Stopa, Warszawa 1997, s. 259) wyjaśnia, że „wszelka apokaliptyka jest eschatologiczna, lecz nie wszelka eschatologia jest apokaliptyczna. Zaletą stosowania dwóch terminów, jednego o szerszym i bardziej ogólnym znaczeniu i drugiego, mającego węższy i bardziej szczegółowy sens, jest fakt, że pozwalają zrozumieć łatwość, z jaką jeden z nich niepostrzeżenie przechodzi w drugi”.

²³ *Era talmente ovvio che i dispersi d'Israele avrebbero avuto parte al regno messianico e che a questo scopo sarebbero tornati nella terra santa, che una speranza del genere sarebbe stata nutrita anche senza le profezie veterotestamentarie*; E. SCHÜRER, *Storia del popolo giudaico al tempo di Gesù Cristo (175 a.C. – 135 d.C.)* (Biblioteca di Storia e Storografia dei Tempi Biblici 6), tł. V. Gatti, Brescia 1987, s. 632.

²⁴ Zwrot „posiąść ziemię” (HenEt 5,7; PsSal 14,6) jest równoznaczny w przynależności do królestwa mesjańskiego.

niego także narody pogańskie, które w Jahwe uznają jedyne Boga (OrSib 3,698-726). W królestwie tym będzie sprawowany kult świątynny, gdyż nie może być innej formy uwielbienia Najwyższego (Jub 2,33; 6,14; 13,25-26). Królestwo mesjańskie będzie trwało „wiecznie”. Przy czym przymiotnik ten jest rozumiany specyficznie: „wiecznie” — znaczy tak długo, jak długo trwać będzie przemijalna postać świata (ApBasyr 40,3; 4 Ezd 12,34)²⁵.

Świadectwem oczekiwania na nastanie mesjańskiego królestwa Bożego jest także zapis w *Psalmach Salomona*:

Wejrzyj, o Panie, i wzbudź im króla, syna Dawidowego,
na czas, który wyznaczyłeś, o Boże, aby sługa Twój panował nad Izraelem.
Przepasz go mocą, aby pokonał niegodziwych władców
i oczyścił Jeruzalem od pogan, którzy depczą je i pustoszą. (...)
Sprawi, że ludy pogańskie będą niewolnikami w jego jarzmie,
na oczach całej ziemi odda chwałę Panu” (17,21-22.30).

Wizja odnowienia Izraela w eschatologicznym królestwie na końcu czasów wpisana została w ramy uniwersalnego panowania Boga: „Pan sam jest królem naszym na wieki i na zawsze” (PsSal 17,46). Jako król opisywany jest nie tylko Jahwe, ale również sam mający nadejść Mesjasz.

Księga Jubileuszów opisuje szabat jako „dzień świętego królestwa dla całego Izraela po wszystkie dni na zawsze (...) gdyż Pan dał ci to święto i ten dzień święty” (50,9). Ta sama idea pojawia się także w HenEt (91,11-17): w ósmym tygodniu podzielonej na dziesięć tygodni historii świata, sprawiedliwi odbędą sąd nad złymi, a na koniec wystawiony zostanie „dom dla wielkiego Króla na zawsze na wieki” (91,13)²⁶.

Królestwo mesjańskie zajmuje także uwagę autora *Czwartej Księgi Ezdrasza*. Baczna obserwacja wydarzeń historycznych każe mu postawić pytanie o niepowodzenie Izraela. Skoro jest on narodem wybranym przez Jahwe, dlaczego innym ludom powodzi się lepiej? Nie dając rozwiązania tego dylematu, księga rzuca nań pewne światło z perspektywy eschatologicznej; zapowiada nastanie 400-letniego królestwa mesjańskiego, po którym nastąpi koniec świata poprzedzony różnymi znakami.

²⁵ *locundabuntur, qui relicti sunt, annis quadringentis. Et erit post annos hos, et morietur filius meus Christus et omnes qui spiramentum habent hominis* (4 Ezd 7,28-29).

²⁶ Według etiopskiej wersji apokryfu domem tym będzie odrestaurowana świątynia.

Apokalipsa syryjska Barucha rysuje następującą perspektywę: gdy po czasach ucisku zjawi się na ziemi Mesjasz, zgładzi buntownicze narody i rozpocznie epokę sprawiedliwości (ApBasyr 29,4-7; 73,2-74)²⁷.

Wniebowzięcie Mojżesza, sięgające początków ery chrześcijańskiej, zapowiada entuzjastycznie rychłe nadejście królestwa Bożego. Po ucisku, porównywalnym do tego za czasów Antiocha IV Epifanesa, królestwo to objawi się we wszystkich stworzeniach. Znaki na niebie i trzęsienie ziemi towarzyszyć będą sądowi, jaki Bóg sprawować będzie nad ziemią. Poganie zostają wyniszczeni. Autor apokryfu nie wskazuje jednak na konkretną postać mającego nadejść Mesjasza.

2.4. Zmartwychwstanie

Koniec czasów nierozzerwalnie związany jest ze zmartwychwstaniem umarłych. Co do czasu zmartwychwstania (jak i czasu sądu ostatecznego) zdania były podzielone; niektórzy sądzili, że nastąpi ono przed początkiem czasów mesjańskich (Dn 12,2; HenEt 51). Większość autorów tekstów apokryficznych opowiada się jednak za opcją przeciwną i argumentuje za powszechnością zmartwychwstania (por. 2 Mch 7,9.14.23.29.36; 12,43-44 oraz PsSal 3,16; 14,2; Ant 18,14; Bell 2,163; ApBasyr 30,1-5; 50,1-51,6). Ostatnim aktem dramatu miałyby być sąd ostateczny i wieczne szczęście bądź potępienie²⁸.

Autora *Psalmów Salomona* charakteryzuje wiara w zmartwychwstanie jedynie tych, którzy za życia pozostawali wierni Prawu; innych czeka sąd i sprawiedliwa kara. Podobne przekonanie spotkać można na kartach *Księgi Henocha*; zapowiedź zmartwychwstania sprawiedliwych dotyczy tu nie tylko żydów, ale także nawróconych pogan²⁹.

2.5. Sąd ostateczny

Przekonanie o sądzie ostatecznym jest powszechne wśród autorów apokryfów, natomiast różnice dotyczą formy, jaką miałyby on przybrać. Autor

²⁷ *Apokryfy Starego Testamentu*, s. 406. Zagładę buntowniczych narodów pogańskich zapowiadają także, pisane heksametrem, wyrocznie Sybilli (OrSib), przepracowane na wzór wypowiedzi prorockich.

²⁸ Poszczególne stadia czasów ostatecznych z szerokimi odnośnikami do literatury judaistycznej opisuje SCHÜRER, *dz. cyt.*, s. 613-653.

²⁹ *Apokryfy Starego Testamentu*, s. 142-143.

Księgi Henocha patrzy na czasy mesjańskie przez pryzmat wojny między Izraelem a narodami pogańskimi. Poganie zostaną pokonani przez cudowną interwencję Boga (90,16-19). Sam Bóg na wzniesionym tronie zasiądzie, by sądzić mieszkańców ziemi. Jako pierwsi do otchłani piekielnej strąceni zostaną upadli aniołowie i Izraelici, którzy sprzeniewierzyli się Prawu (90,20-27).

Diametralnie różny los sprawiedliwych i grzeszników ukazuje także 4 *Księga Ezdrasza*. W dniu sądu bezbożnych czeka piekielne potępienie, a sprawiedliwym otwarte zostaną bramy raju:

I ukaze się miejsce męki,
a naprzeciwko niego miejsce odpoczynku;
ukaze się piec Gehenny,
a naprzeciwko niego raj radości (4 Ezd 7,36).

2.6. Uniwersalizm zbawienia

W eschatologii Izraela na przełomie er coraz mocniej zarysowywał się rys uniwersalizmu. Za przykład niech posłuży treść *Testamentu Abrahama*. Według tego apokryfu Izrael będzie pełnił szczególną rolę podczas sądu ostatecznego, jednak zbawienie przeznaczone jest dla wszystkich:

Przy ponownym przyjściu będą sądzeni przez dwanaście pokoleń Izraela, tak każdy duch, jak każde stworzenie. Po raz trzeci będą sądzeni przez Władcę, Boga wszechrzeczy, i wreszcie po sądzie będzie bliski koniec, i straszliwy będzie wyrok i nie ma nikogo, kto by uwolnił" (TestAbr 13,6).

Pewne zdziwienie budzić może fakt, że nie ma tu mowy o naruszaniu szabatu, idolatrii czy przepisach pokarmowych, choć potępia się te czyny, które uważane są za grzeszne nie tylko w Izraelu, ale również wśród pogan (np. cudzołóstwo, morderstwo, kradzież). Innym ważnym rysem teologicznym TestAbr jest akcentowanie idei miłosierdzia Bożego. Bóg nie chce karać grzeszników, lecz czeka na ich nawrócenie (10,14). Dużą rolę odgrywają dobre czyny; jeśli ich ilość przeważa ilość wykroczeń, dusza ludzka otrzymuje życie wieczne³⁰.

³⁰ „Dopiero wtedy, gdy dobre czyny człowieka nie zdołają przeważać jego grzechów lub gdy ten nie umrze przedwcześnie wskutek swych wykroczeń, dusza ludzka zostaje skazana na karę”; *Apokryfy Starego Testamentu*, s. 83.

3. Konkluzja

Przełom er i judaizm czasów Chrystusa naznaczone były nasilającymi się tendencjami apokaliptycznymi. Nurt ten zaczął przybierać na sile już dwa wieki wcześniej. Jego podstawę stanowiły teksty biblijne, oparte zwłaszcza na tradycji prorockiej, mówiące o czasach ostatecznych. Wokół tej idei zaczęły się tworzyć pewne tradycje i przekonania, które utrwaliła literatura apokryficzna. Spojrzenie na zasadniczą treść apokryfów uświadamia, jak wiele miejsca zajmowały w nich wątki apokaliptyczne. Wśród tematów najsilniej zarysowują się: przekonanie o powszechnym kataklizmie, przyjście Mesjasza, którego poprzedzi Eliasza, odnowa Jerozolimy i nastanie królestwa Bożego, kwestia zmartwychwstania i sądu ostatecznego oraz rys uniwersalizmu zbawienia.

Prezentacja niniejsza ukazała, że aktualność tych wątków jest dość odmienna i zróżnicowana w poszczególnych księgach apokryficznych. Należy przy tym zaznaczyć, że nie są one reprezentatywne dla judaizmu jako całości, lecz jedynie dla środowisk, w których powstawały.

Apocalyptic Motifs of the Old Testament Apocrypha

SUMMARY

Among the Old Testament (Hebrew Bible) apocrypha there are historical books, prophetic writings, hagiographies and apocalypses. After short presentation of apocryphal literature of the Hebrew Bible (especially *The Book of Enoch*, called also *1 Enoch* or *Ethiopian Enoch*, *The Book of Jubilee*, *Apocalypse of Baruch* and *4 Ezra*), author describes the main eschatological motifs in these writings. Special attention is paid on: universal cataclysm, appearing of Elisha (cf. Mal 3,23-24), appearing of Messiah, restoring of Jerusalem, messianic kingdom, resurrection, final judgment and universalism of salvation. These motifs are shown in a different way in each apocryphal writing. They are not representative for the Judaism as whole but rather for the environments in which they have their birth.